

1935 йил охиригача Туркистон турклари Совет Армиясига сафарбар этилмас эди. 1935 йилда қабул қилинган «Совет Армиясига сафарбарлик» қонунига асосан 1935—38 йиллар ичида Қизил Армия хизматларига туркистонликлар оз миқдорда олинганди. 1939 йил сўнгида Совет Иттифоқи билан Финляндия орасида уруш борганлиги сабаб бўлиб туркистонликлардан Қизил Армияга аскар олиш орта борди. 1941 йил июнь ойида Совет Иттифоқи билан Олмония орасида бошланган урушнинг дастлабки йилларида (1941—43) Қизил Армияда тақрибан 4.847.775 туркистонлик бор эди. 18 билан 65 ёш орасидаги туркистонликлар жабха хизматида сафарбар қилинди. Туркистонликлар 1939—45 йиллар орасида узлуксиз равишда Қизил Армия хизматида олинишидан олдин, Совет режими Туркистондаги дастлабки сиёсатининг «мевазини» тотаётган эди. Сталиннинг «Давлат ва коммунистик партия идораларини халқ душманларидан ва миллатчилардан тозалаш»га оид кўрсатмаси билан Совет Иттифоқи коммунистик партияси Марказий Комитети қабул қилган қарор асосида 1937—39 йилларда туркистонликлардан тақрибан 2 миллионга яқин киши қамолга олинганди. Бундай террорлардан кейин, кўрқинчли йиллар таъсиридаги туркистонликлар энди Қизил Армия хизматида олинаётган эди.

Иккинчи жаҳон уруши пайтларида Қизил Армияга сафарбар этилган Туркистон туркларининг саноги тўғрисида тўла маълумот йўқ. Лекин, «Миллий Туркистон» Бирлик Кўмитасининг 1942—43 йилларда Олмония томонида жабхада бўлган «Туркистон легиони»нинг аскарларига берилган саволларга олинган жавоблардан уруш даврида Қизил Армияда бўлган туркистонликларнинг саноги борасида ҳақиқатга яқин маълумот олиш мумкин бўлганди. Тўпланган маълумотларга қараганда, 1943 йилда Қизил Армиянинг 6 ҳарбий хисмида, яъни, Минск, Киев, Москва, Ленинград, Узок Шарқ, Шимолий Кавказда 1.179.802 туркистонлик аскар бор эди. Фақат Минск ва Киев қисмларида 997.802 нафар эди. Совет Иттифоқининг бошқа ҳарбий қисмларида бўлган туркистонликларнинг саноги ҳақида маълумот олишнинг иложи бўлмаган. Олмон уруши доираларининг тарқатган маълумотларига кўра, Совет Иттифоқи билан Олмония орасидаги урушнинг илк йилларида (1941-42) Советларнинг Ғарбий жабҳасида тақрибан 2 миллионга яқин туркистонлик аскар бўлган. Тўрғай шаҳрида жойлашган Олмон ҳарбий асирлари Бошқармасининг 1943 йилда берган маълумотида кўра, урушнинг илк йилларида (1941-42) Совет Армиясидан 1.700.000га яқин туркистонлик олмонлар томонидан асир олингандир.

Олмон-Совет урушидан олдин, Совет Армиясига чақирилган туркистонликларнинг кўпи Украина ва Польшада хизмат қилаётган эди. Финляндия — Совет Иттифоқи урушида маънавий ва моддий қучларидан айрилган Қизил Армия Олмониянинг Польшадаги уруш

бораётган чегараларига юборган аскарларини на курул жихатдан, на-да маънавий жихатдан таъминлаган эди. Олмон Армияси билан юзма-юз келган туркистонлик совет аскарларининг кўпчилиги кўллариди милтикка ўхшаган тахта парчаларини кўтариб боришарди. Олмонлар биринчи бўлиб чегарада турган совет аскарларидан туркистонликларга огир зарба бергандилар. Шу сабабли туркистонликларнинг бир қисми ёппасига халок бўлди. Кўпчилиги эса немисларга таслим бўлган ва улар томонга ўтган эди. Совет Армияси таркибиди хизмат қилаётган туркистонликларнинг фақат озгина қисми орқага чекинди. Лекин буларнинг ҳам аксарияти немис армияси томонидан асир олинди ва ўлдирилди.

Иккинчи жаҳон уруши даврида Совет Армиясида бўлган туркистонлик аскарларнинг «Совет Ватани» деб аталган, аслида «Рус ватанпарварлиги» руҳида яшаётган Совет Иттифокининг гарбий минтакаларидаги тупрокларини мудофаа қилиш учун маънавий кучлари етарли эмас эди. Хеч қимса 1937— 1939 йиллардаги сталинизм-большевизм террОрининг таъсиридан қутулолмаган эди. Устига устак туркистонлик аскарларнинг кўпчилиги рус тилини билмаганлари учун, уларга «иккинчи даражали аскар» назари билан қараларди. Шундай бўлса ҳам туркистонликлар ўз Ватанларидан йироқ жабхаларда урушаётган эдилар. Хар бир туркистонлик совет аскарининг хаёлида «мен нега бу ердаман?» деган савол бор эди. Шунинг билан бирга Совет Армиясида Туркистон Миллий Озодлиги учун Русияга қарши генерал Миршакар бошчилигида ташкил этилган яширин бир ташкилот Минск шаҳрида жойлашиб, туркистонлик совет аскарларининг Олмонияга қарши жиддий жангга кирмасликларини ташвиқ этаётган эди. Кизил Армия кўмондонлиги 1944—45 йилларда тўғридантўғри жабхада уруш олиб бораётган туркистонлик совет аскарларининг озгина қисми Олмонияга сизинганлар эди. Немислар ташвикотининг хатоси ҳам Совет Армиясига ёрдамчи ролини ўйнади. Немис армияси билан бирга туркистонлик аскарлар Совет Армиясига қарши жабхада иштирок этаётган бўлишларига қарамай, немис тарғибот органлари «Большевизмнинг асосий манбаи мўғуллар ва осиеликлардир» деб жар солишдан воз кечмади. Бундай хатоли тарғибот ҳаммасидан олдин туркистонликларни кўрқитмоқда эди. Немисларнинг бўлганларини фақат кейинчалик билдилар. Лекин шунгача Шомахмудов оиласи анъаналарига боғлиқ ҳолда яшадилар ва ишладилар.

Туркистон умуман Совет Иттифокининг уруш даври иктисодиётида муҳим роль ўйнади. Буни Сталин 1943 йилда қуйидаги фикрлар билан баён этган эди: «Ўрта Осиё ва Қозогистон Совет Жумҳуриятлари, Кизил Армиянинг энг муҳим қурул омиори бўлди.» Сталин биринчи марта Ўрта Осиё ва Қозогистон атамасини ишлатган Совет коммунист раҳбари бўлган эди. Шу нарсани очик қайд этишимиз керакки, Сталиннинг атамачилик борасидаги бу «рухий мерос»ини ҳозирги қунгача Гарбда ҳам ишлатиб юрганлар талайгина.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида Туркистон бир томондан Совет Армиясининг аскарый потенциалда ахамиятли роль ўйнаган бўлса, бошқа томондан иктисодий имконлари билан Совет Иттифоқи харбий иктисодиётига оид талабларини қондиришга мажбур этилди. Бу эса Совет Иттифокининг урушда енгиб чиқишида муҳим негизлардан бири бўлди. Иккинчи жаҳон уруши айни чоқда Туркистон миллий масаласини ўртага қўндаланг қилиб қўйди.

(Олмон-Совет уруши бошланган йилларда Олмонияда бўлган туркистонлик зиёлилар, 1939 йилда Олмония ила Совет Иттифоқи орасида Польша тақсим этилганидан кейин Туркияга қўчдилар. Ўша йилларда Парижда яшаган Мустафо Чўқай ва Берлинда турган

Вали Каюмхондай икки туркистонлик зиёли, Советлар Иттифоки хокимияти остида яшаб келган турк кавмларининг мухожир зиёлларининг вакиллари ила ўз мамлакатларидан келган харбий асирларнинг анкеталарини тайёрлаш билан машгул бўлдилар. 1941 йил декабрида Мустафо Чўкай вафот этди. Ёзувли бўлмаган (яъни огзаки) маълумотларга караганда, Совет Иттифокида турк кавмларининг Олмониядаги мухожир рахбарлари, асирларни ишлашга жалб килмок учун анкеталар тузишга киришгандилар. 1942 йил бошида ахвол ўзгарди. Аввал Совет Русияси хокимияти остида бўлган, хозирда эса Олмонияда турган айрим миллатларининг бир кисмини легионларга кабул килиш масаласи кўрилди. Шу тарика Олмония хокимияти остига кирган ерларда Армани, Гуржи, Шимолий Кофкоз, Озарбойжон, Идил-Ўрол ва Туркистон легионлари барпо этилди «Туркистон легиони»нинг биринчи партияси 2 май 1942 йилда Брянск ўрмонларида Совет Армиясига карши жангга кирдилар. 1942 йил августида Вали Каюмхон раислигидаги «Туркистон Миллий Бирлик Кўмитаси» тузилди ва айна замонда «Миллий Туркистон» журнали нашр этилди; Журналнинг биринчи сони (15.8.1942) «Бизнинг йўл» номи билан чикди ва «Бизнинг йўл оталар йўлидир, мустакиллик йўлидир» дея баёнот берди. Олмон Давлати, миллий кўмитанинг бу сиёсий йўлини ўрганиб чикди, аммо унинг сиёсий ниятига карши чикмади.

«Туркистон легиони»нинг жабхадаги аскар ва зобитларининг миқдори 1944 йил охирида 181.402 киши эди. Буларга илова ўларок харбий форма кийган ва легионга мансуб бўлган ишчи бирликлари (рабочий персонал) бор эдики, уларнинг саногии 85 мингдан зиёда эди, 1944 йил охирида эса «Туркистон легиони»да 267 мингдан ортик туркистонлик хизматда эди. Аскарый кўмондонлик Олмон армияси томонидан тайин этиларди. Туркистонликлардан батальон ва полк кўмондонлари, рота командирлари жуда кўп эди. Легионнинг сиёсий ва миллий ишлари Миллий Туркистон Бирлик Кўмитаси томонидан идора этиларди. Хар бир аскар ва зобитнинг (легионда хизматда бўлган олмон асир ва зобитларнинг хам) сўл кўлида «Туркистон, Оллох биз билан» тамгаси бор эди. Аекарий онт, Куръони карим каршисида икки килич бирлаштирилиб, Туркистон байроги остида кабул килинарди.

Олмонияда ташкил этилган Озарбойжон, Шимолий Кофкоз, Идил-Ўрол ва Туркистон легионларининг тарихи бугунги кунга кадар ёзилмади. Факат «Туркистон легиони» хакида баъзи манбаларимиз бор. Лекин буларнинг нашрларида харбий кучлар (аскарлар миқдори) ва уларнинг фаолиятлари борасида маълумот хамон йўқдайдир.

Туркистон легиони, Совет Русиясининг кўшинларига карши жиддий жанглар олиб борди, Руслар, Туркистон миллий аскарларидан асир олмас, уларни «кора фашистлар» дейишарди. Олинган асирларни жойида ўлдиришарди. Хатто, ярадор миллий аскарларни хам аяб ўтиришмасди. Туркистон легиони 1944 йилнинг охирига кадар тақрибан 65 минг шахид берганди, 900 га якин легионер, Совет партизан Бирликларига кочгандилар. Легионерлар, олмон аскар ва субойлари (зобитлар, офицерлар) билан умуман яхши англашардилар. Баъзан ораларида англашмаслик холлари хам бўларди. Туркистон легиони ўзбек, козок, киргиз, туркман ва тожик кавмларидан иборат эди. Улар советларнинг йиллар давомида олиб борган парчалаш ва бир-бирига карши кўйиш сиёсатига карамай, туркистонликларнинг «Турклик бирлиги»ни кўрсатиб кўйиш кобилиятларини хам исбот этгандилар. Табиийки, совет таргиботи Туркистон легионини ичидан бузиш учун кўп ишлади. Лекин Туркистон Миллий Бирлигини бузолмади. Олмон давлати 24 март 1945 йилда Туркистон легионини **ТУРКИСТОН МИЛЛИИ АРМИЯСИ**, Туркистон Миллий Бирлик Кўмитасини **ТУРКИСТОН МИЛЛИЙ ХУКУМАТИ**

сифатида расмий бир васика билан таниди. Миллий ҳукуматга Олмония ва унга дўст давлатлар билан дипломатик муносабатларда бўлиш ҳукукини ҳам берганди. Олмониянинг бу тадбири бироз кечиккан бўлса ҳам, тарихий бир ходиса сифатида, шундай бир таниш қарорининг васикаси ҳам ўша даврнинг Туркистон миллий масаласига бир муносабат сифатида ахамиятлидир.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин олмонларнинг химояси остида тутилган тўркистонлик асирларнинг ва Туркистон Миллий Армиясининг аскар ва субойлари ҳаётида аччиқ бир давр бошланди. Иттифокчи давлатлар Америка, Англия ва Совет Иттифокининг давлат бошлиқларининг Ялта шахридаги 1945 йил февраль англашма (шартнома)сига кўра, ҳар бир давлат урушдан кейин ўз ватандошларини қайтариб олиши керак эди. Бундай шартнома озод ватанга эга бўлган давлат ватандоши учун гоят табиий бир масала эди. Аммо, Совет Иттифоки учун бундай қарорга келишилгани кўп кишиларнинг ўлимига сабаб бўлди. Ялта шартномаси асосида, Америка, Англия ва Франция армиясининг минтакаларида бўлган туркистонлик аскарлар ва миллий аскарлар зўр билан Совет Иттифокига жўнатила бошланди. Совет Иттифокидан келган туркларнинг аксарияти, шу жумладан 200 мингдан ортиқ туркистонлик Совет Иттифокига кетишдан бош тортдилар. Иттифокчи давлатларнинг субойлари, рус субойлари билан бирга қаердаки бир собик совет аскарини, асирини ёки олмонлар билан бирга Совет армиясига қарши жанг қилган аскарларни кўрсалар, дархол Совет офицерларига таслим қилиб берардилар. Америкадаги арманилар ўз арманиларини қутқариш учун бемалол, муваффақият билан ишладилар. Совет Иттифокига кетишни истамаган туркларга ёрдам берадиган бир давлат изланарди. Олмонияда бўлган икки турк талабасининг ҳиммати билан 1945 йилда Туркия Аркон-и Харбия-и Умумиясининг Бавариядаги Америка армияси назнидаги тамсилчиси Юзбоши Эҳсон Унасан (1966 йилда вафот этди) билан танишдим. Ундан ёрдам сўрадим. У, ўз навбатида туркларнинг анкетасини ҳозирлашимни илтимос қилди. Эҳсон Бей анкеталарнинг бир нусхасини ўзи олди., бошқа бир нусхасини эса махфий йўллар билан Анкарага жўнатди. Эҳсон Бей ўтирган учок Югославия устида ўкка тутилди ва учок уриб туширилди (унинг жомадонидаги анкеталар йўқолди). Жўнатилган иккинчи нусха эса Анкарага келган, Анкарада масъулиятли хизматчилар бу анкеталар асосида Олмониядан 100 мингга яқин туркнинг Туркияга келтирилиши масаласини муҳокама қилганлар. Ораларида «Агар буларнинг орасида 10 минг Совет жосуси бўлса нима қиламиз?» саволи тугилган ва «Қабул этилмасин» дея қарор қилганлар. Туркияга бош урган бунча инсоннинг 10 минг тугул юз кишиси ҳам жосус бўлмаслигини кўра билмаганлар. Ёрдамсиз қолган турклар, 1945 йил ноябрига қадар, Совет Иттифокига қурол қучи ила (зўрлик билан) таслим этилганлар. 1945 йил ноябрида Эйзенхауэрнинг «Русияга бирон одам зўрлик билан жўнатилмасин!» деган амрига асосан, 6—7 минг турк, шу жумладан тақрибан 800 туркистонлик жонларини қутқазиб қола олдилар. Совет Иттифокига зўр билан жўнатилган туркистонликларнинг офицерлари Совет Жазо қонуни, уруш пайти қоидалари асосида дархол ўкка тутилганлар. Қолганлар эса, 20—25 йил давомида жазо уйларида, хусусан, Сибирия сурғунларида бўлганлар, соғ қолганлари сўнгра ватанларига қайтишга муваффақ бўлганлар. Иттифокчи давлатлар, бугунги кунга қадар Совет Иттифокига жўнатилган собик совет аскарлари ҳақидаги архивни нашр этганлари йўқ.

Иккинчи жаҳон уруши йилларидаги Туркистоннинг Совет Ҳарбий ҳаётига қўшган ҳиссаси ҳақида Совет Иттифокида ёзилган бир қанча асарлар бор. Туркистонликларнинг олмонлар ила бирга Совет Русиясига қарши жанглари ҳақида Совет Иттифокида

ёзилган талайгина асарлар, шу жумладан романлар, маколалар ва хотиралар бор, Олмонияда Совет Иттифокидан келган туркларнинг иккинчи жаҳон уруши йилларида миллий озодлик даъвоси, давом эттирган курашлари, жанглари хақида баъзи асарлар ёзилди. Лекин булар туркистонликларнинг харақатини тўла ва тўғри ифода этмаганлар. Иккинчи жаҳон уруши йилларида туркистонликларнинг икки жаҳада, советлар ва олмонлар тарафидаги жанглари ва Туркистоннинг у йиллардаги аҳоли хақида бу кунга қадар миллий туйғу ва ҳалол манбалар асосида ёзилган асар йўқ, бундай асар яратилмагандир.

Иккинчи жаҳон уруши даврида Олмония билан бирга урушган Туркистон Миллий Армиясининг тарихда қолдирган баъзи муҳим излари бор. Буларни қуйидаги нуқталарда баён эта оламиз: 1-Туркистонлик беш қавм вакилларида иборат бир Туркистон ўрдуси (Армияси)нинг қурилиши, Туркистонда миллий турк туйғуларининг ўлмаганлигини исбот этди.

2-Туркистонликлардан ҳали Совет қишилари, Совет миллати яратилмаганлиги тасдиқ этилди. Чунки Туркистон миллий ўрдусида Совет ҳокимияти хизматида бўлган барча ижтимоий гуруҳлар (ўқитувчилар, партия ва давлат идораларида ишлаган шахслар, офицерлар, коммунистлар, хаттоки, сиёсий комиссарлар, талабалар, ишчи ва дехқонлар) бор эди.

3-Туркистон легиони, сўнгра Туркистон Миллий Армияси, Совет Армиясидаги туркистонликларга руҳий жиҳатдан таъсир кўрсатди. Шунинг натижасида Совет давлати, 1926 йилдан бери Ўрта Осиё Ҳарбий Округи исмини ташиган округ исмини ТУРКИСТОН ҲАРБИЙ ОКРУГИ деб ўзгартиришга мажбур бўлди.

4-Туркистон Миллий Армиясида Исломи диний таълимотининг ва жаҳада ҳам Исломи маросимларининг давом эттирилиши ва Совет Армиясида бўлган туркистонликларнинг ота-оналарининг талабларига биноан, Совет давлати илк бор Туркистонда Иломи Диний Ташкилотининг тузилишига ва Совет Армиясида Иломи жаноза маросимига изн бермаққа мажбур бўлди.

5-Олмонияда маълум бўлган манбалардан биламизки, туркистонлик легионерлар ва кейинги Туркистон Миллий Армияси, аскарлари саногининг кўплиги билан Олмонияда ташкил этилган барча миллий кўмиталар, жумладан Озарбойжон Легиони ва Миллий Кўмитаси, Озарбойжон номидан Ёрбой Фотихали Юдон Бей ва Туркистон номидан Бендениз, Олмон Пиёда Қучлари Кўмондонлигининг «Туркия Олмонияга қарши жаҳа очса, Туркистон ва Озарбойжон аскарлари «Туркияга қарши жаҳага қира оладими?» саволига қескинлик билан: «йўқ, Туркияга қарши жаҳага қиролмаймиз» дея жаваб бергандилар. Бу билан туркқлигимизнинг йўли тайин этилганди. Қолбуқи, Олмон уруши кўмондонлиги, бизнинг Туркияга қарши жаҳага қиришимизга рози бўлганди.

6-Туркистонда уруш пайтида ва урушдан кейин Миллий Армиянинг руҳи асосида янги бир миллиятчилик оқими юзага қелди. Шу сабабли Советлар-нинг, уруш йилларида, туркистонликларнинг Олмония билан бирга Совет Русиясига қарши жаҳага қиришларининг сабабларидан кўз юмиши ва миллий харақатни таъсирсиз ва ахамиятсиз қилиб кўрсатиш ниятида олиб борган ташвиқоти ҳам янги. миллиятчиларнинг кўпайишига, имқонлар берди.

Совет Армияси 1979 йил охиридан эътиборан Афғонистонни ишқол қилган илк ойларда, бу ишқолчи армия орасида туркистонликлар кўп эди. Туркистонлик совет аскарлари, Афғонистон мужоҳидларига қарши берилган буйруқ асосида харақат қилмадилар. Булар хаттоки, Совет Армиясини маънан бузди-лар. Шунинг учун Совет Ҳарбий Кўмондонлиги

очикчасига Афғонистондан кўп миқдорда туркистонликларни кайтариб олишга мажбур бўлди.

Афсуски, Гарб ўлкаларида бу кунга қадар Туркистоннинг Иккинчи жаҳон уруши йилларидаги (1939—1945) умумий масалалари тадқиқ этилмаган. Туркистоннинг уруш йилларидаги умумий саваш манзарасини (инсоний ва моддий потенциаллари ва миллий озодлик ҳаракатини) ўрганиш учун ҳеч бўлмаганда Советларнинг асарлари танқидий кўз билан тадқиқ этилиши керакдир.

Боймирза Хайит